

Ж.Т. Сайрамбаева¹, **М.Н. Нуртай^{2*}**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан²М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз, Қазақстан

*e-mail: madinur@mail.ru

БҰҰ-НЫҢ АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ САЯСИ ҚҰҚЫҚТАРЫ ТУРАЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ПАКТІ НОРМАЛАРЫН ҚР ҰЛТТЫҚ ЗАҢНАМАСЫНА ИМПЛЕМЕНТАЦИЯЛАУ КЕЗЕҢДЕРІ

1966 жылы қабылданған Азаматтық және саяси құқықтар туралы келісім халықаралық адам құқықтарын қорғау жүйесінің іргетастарының бірі болып табылады. Ол өмір сүру және сөз бостандығы құқығынан әділ сот ісін жүргізу құқығына дейінгі негізгі бостандықтар мен кепілдіктерді бекітеді. Өз заңнамасын жаңғыртуға және тәуелсіздік алғаннан кейін әлемдік қоғамдастыққа кіруге ұмтылатын Қазақстан Республикасы үшін Пактінің ережелерін имплементациялау құқықтық жүйені реформалаудың маңызды бағытына айналды.

Мақалада реформалардың басталуы және ҚР дағы халықаралық стандарттарды талдау, Пактінің қағидаттарын Конституциялық бекіту, нормаларды заңнамалық бейімдеу және үйлестіру, сондай-ақ бақылау және құқық қолдану тетіктерін құру қарастырылады. Бұл қадамдар азаматтар өз құқықтарын қорғаудың нақты құралдарын, ал мемлекет халықаралық міндеттемелердің сақталуын бақылау мүмкіндігін алған жүйені құруға мүмкіндік берді.

Заңнамалық бейімделу және нормаларды үйлестіру кезеңі Қазақстанның халықаралық стандарттарға сәйкес келетін құқықтық мемлекетке көшуіндегі маңызды буын болды. Мамандандырылған заңдардың қабылдануы, негізгі кодекстерге түзетулер енгізу және құқық қолдану тетіктерін әзірлеу халықаралық міндеттемелерді ресми тануды қамтамасыз етіп қана қоймай, азаматтық құқықтарды практикалық қорғаудың берік құқықтық негізін құрды.

Түйін сөздер: Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт, имплементация, заңнамалық бейімделу, нормаларды үйлестіру, адам құқықтарын қорғау.

Zh.T. Sairambayeva¹, M.N. Nurtay^{2*}¹ Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan² M. Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Kazakhstan

*e-mail: madinur@mail.ru

Stages of implementation of the norms of UN International Covenant on Civil and Political Rights in the national legislation of the Republic of Kazakhstan

The International Covenant on Civil and Political Rights, adopted in 1966, is one of the cornerstones of the international human rights protection system. It enshrines fundamental freedoms and guarantees, from the right to life and freedom of expression to the right to a fair trial. For the Republic of Kazakhstan, which is striving to modernize its legislation and integrate into the international community after gaining independence, the implementation of the provisions of the Pact has become an important area of reform of the legal system.

The article examines the beginning of reforms and the analysis of international standards in the Republic of Kazakhstan, the constitutional consolidation of the principles of the Pact, legislative adaptation and harmonization of norms, as well as the creation of control and enforcement mechanisms. These steps have made it possible to build a system in which citizens have received real tools to protect their rights, and the state has the opportunity to monitor compliance with international obligations.

The stage of legislative adaptation and harmonization of norms has become an important link in Kazakhstan's transition toward a rule-of-law state that meets international standards. The adoption of specialized laws, amendments to key codes, and the development of enforcement mechanisms have ensured not only the formal recognition of international obligations, but also created a solid legal foundation for the practical protection of civil rights.

Key words: International Covenant on Civil and Political Rights, implementation, legislative adaptation, harmonization of norms, protection of human rights.

Ж.Т. Сайрамбаева^{1*}, М.Н. Нуртай²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

² Таразский университет имени М.Х. Дулати, Тараз, Казахстан

*e-mail: madinur@mail.ru

Этапы имплементации норм Международного пакта о гражданских и политических правах ООН в национальное законодательство РК

Международный пакт по гражданским и политическим правам, принятый в 1966 году, является одним из краеугольных камней международной системы защиты прав человека. Он закрепляет фундаментальные свободы и гарантии – от права на жизнь и свободу выражения мнений до права на справедливое судебное разбирательство. Для Республики Казахстан, стремящейся модернизировать своё законодательство и интегрироваться в мировое сообщество после обретения независимости, имплементация положений Пакта стала важным направлением реформирования правовой системы.

В статье рассматривается начало реформ и анализ международных стандартов в РК, конституционное закрепление принципов Пакта, законодательная адаптация и гармонизация норм, а также создание механизмов контроля и правоприменения. Эти шаги позволили выстроить систему, в рамках которой граждане получили реальные инструменты защиты своих прав, а государство – возможность контроля за соблюдением международных обязательств.

Этап законодательной адаптации и гармонизации норм стал важным звеном в переходе Казахстана к правовому государству, соответствующему международным стандартам. Принятие специализированных законов, внесение поправок в ключевые кодексы и разработка механизмов правоприменения обеспечили не только формальное признание международных обязательств, но и создали прочную правовую основу для практической защиты гражданских прав.

Ключевые слова: Международный пакт по гражданским и политическим правам, имплементация, законодательная адаптация, гармонизация норм, защиты прав человека.

Кіріспе

1990-жылдардың басында тәуелсіз мемлекеттің қалыптасу кезеңінде Қазақстан Республикасы адам құқықтары саласындағы халықаралық стандарттарға сәйкес келетін құқықтық тетігін құру қажеттілігіне тап болды. Осы кезеңде келесі іс-шаралар жүзеге асырылды:

- азаматтық және саяси құқықтар саласындағы халықаралық стандарттармен салыстыру мақсатында қолданыстағы құқықтық нормаларға талдау жүргізілді;

- құқық қорғау ұйымдары мен халықаралық институттардың өкілдері, сарапшылармен кеңестер ұйымдастырылып, одан әрі құқықтық реформалардың стратегиясы әзірленді;

- Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелерін енгізуді көздейтін тұжырымдамалық негіздер жасалды.

Аталған қадамдар Қазақстанда азаматтық және саяси құқықтарды халықаралық деңгейде танылған дәрежеде қорғауды қамтамасыз ете алатын құқықтық базаны қалыптастыруға ықпал етті.

Халықаралық нормаларды имплементациялаудағы маңызды қадамдардың бірі – 1995 жылы Қазақстан Республикасы Конститу-

циясының қабылдануы болды. Жаңа негізгі заң келесі бағыттарды қамтыды:

- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің негізгі қағидаттарын бейнелейтін, негізгі құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беру;

- Сөз бостандығы, жиналыстар еркіндігі және басқа да азаматтық құқықтарды қорғауға бағытталған нормалар.

Келесі жылдары Конституцияға бірнеше өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, бұл адам құқықтарын қорғаудың институционалдық тетіктерін нығайтуға және ұлттық заңнаманы халықаралық міндеттемелерге бейімдеуге мүмкіндік берді.

Арнайы заңдардың әзірленуі мен қабылдануы

Конституцияда базалық қағидаттар бекітілгеннен кейін, құқықтық-нормативтік базаны белсенді түрде қалыптастыру кезеңі басталды. Бұл келесі бағыттарда көрініс тапты:

- азаматтық бостандықтарды қорғауға бағытталған, сөз бостандығы, жеке өмірге қол сұқпаушылық және заң алдында теңдік мәселелерін қамтитын заңдардың қабылдануы;

- қылмыстық, әкімшілік және азаматтық заңнамаға түзетулер енгізу арқылы қолданыстағы заңдарды халықаралық стандарттарға сәйкестендіру;

- адам құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік органдардың қызметін реттейтін және құқықты тиімді қолдануды қамтамасыз ететін нормативтік актілерді әзірлеу.

Бұл заңнамалық жұмыс халықаралық міндеттемелерді формалды түрде мойындап қана қоймай, азаматтардың күнделікті өмірінде құқықтарын нақты жүзеге асыруға негіз қалады.

Ұйымдастырушылық және институционалдық реформалар.

Аталған Пактіні іске асыру тек заңдарды қабылдаумен шектелген жоқ – олардың тиімді орындалуын қамтамасыз ету де маңызды болды. Осы мақсатта мынадай шаралар қабылданды:

- азаматтардың құқықтарының әділдігі мен қорғалуына кепілдік беретін тәуелсіз сот органдарын құру;

- мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерінде адам құқықтарының сақталуын қадағалауға арналған омбудсмен институтын және құқық қорғау комиссияларын құру;

- қабылданған шаралардың тиімділігін бағалауға және туындайтын мәселелерге жедел ден қоюға мүмкіндік беретін ішкі және сыртқы мониторинг тетіктерін әзірлеу.

Әдебиеттерге шолу

Заңнамаларды зерделеумен қатар, ғылыми зерттеуге ғылыми әдебиеттерге, саяси құжаттарға, халықаралық және өңірлік ұйымдардың есептеріне шолу жасау, сондай-ақ мүдделі тараптармен сараптамалық сауалнамалар мен сұхбаттар жүргізу де кіреді.

Зерттеу әдістемесі мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізін қазіргі заманғы халықаралық құқық доктринасының ережелері, адам құқықтарын халықаралық қорғау қағидаттары, сондай-ақ халықаралық құқықтық нормаларды объективті түрде айқындалған әрі тарихи дамушы үдеріс ретінде зерделеуге мүмкіндік беретін диалектикалық-материалистік таным әдісі құрайды. Зерттеу барысында логикалық талдау әдісі қолданылып, бұл Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт ережелерін Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасына имплементациялау үдерісінің негізгі ұғымдарын, қағидаттары мен кезеңдерін бірізді және негізді қарастыруға мүмкіндік берді. Жүйелік-құрылымдық әдістің көмегімен имплементация үдерісі құқықтық, институционалдық және әлеуметтік-мәдени

құрамдастардан тұратын күрделі көпдеңгейлі жүйе ретінде қарастырылды. Нақты-әлеуметтік әдіс Қазақстан Республикасындағы адам құқықтарын қорғау саласындағы құқық қолдану тәжірибесіне жүргізілген мониторинг, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің ұсынымдары, құқық қорғау ұйымдарының есептері мен эмпирикалық деректерді талдау үшін пайдаланылды. Анализ және синтез әдістері нормативтік-құқықтық базаны, сот практикасын және ғылыми әдебиетті зерделеу мен жалпылау кезінде қолданылып, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт ережелерін іске асыру үдерісінің негізгі үрдістерін, мәселелерін және жетілдіру келешектерін анықтауға мүмкіндік берді. Аталған әдістердің кешенді түрде қолданылуы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт ережелерін Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесіне имплементациялау кезеңдері мен тетіктерін жан-жақты әрі объективті зерттеуді қамтамасыз етті.

Зерттеудің әдіснамалық негізі – мақалада қарастырылып отырған тақырыпқа сәйкес, қолданбалы теориялық зерттеулерді құруға бағытталған жалпы ғылыми қағидаттар мен тәсілдерге сай түсіндірілетін құқық ғылымының негізгі тұжырымдары болып табылады.

Талқылау

Дайындық кезеңі мен тұжырымдаманың қалыптасуы 1990 жылдардың басында Қазақстанның құқықтық жүйесін реформалаудың негізі болды. Осы кезеңде тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуы және кеңестік құқықтық жүйенің мұрасынан шығу аясында ұлттық заңнаманы жаңа шындықтар мен халықаралық стандарттарға, атап айтқанда 1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелеріне бейімдеу қажеттілігі туындады (Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті, 1966).

Осы кезеңдегі жұмыстың негізгі бағыттарын егжей-тегжейлі қарастырайық:

1. Қолданыстағы құқықтық нормаларды талдау.

Кеңестік жүйеден жаңа шындыққа көшу. 1990 жылдарға дейін Қазақстанның құқықтық жүйесі мемлекеттік бақылауға, орталықтандырылған басқаруға және жеке тұлғаның құқықтарын шектеулі тануға баса назар аударылған кеңестік идеология жағдайында әзірленген нормаларға негізделді. Өтпелі кезеңде мыналарды

анықтау үшін қолданыстағы заңнамаға терең талдау жүргізу қажет болды:

- олқылықтар мен сәйкессіздіктердің болуы: осыған байланысты зерттеушілер мен заңгер-практиктер ұлттық заңнаманың нормаларын Пактіде бекітілген халықаралық стандарттармен салыстырды. Бұған Конституцияны, заңдарды, кодекстерді және заңға тәуелді актілерді егжей-тегжейлі зерттеу, қандай ережелерді жаңарту немесе толық қайта өңдеу қажет екенін түсіну кірді. Осыған байланысты Қазақстанның ғылыми және құқық қолдану практикасында ұлттық құқық нормаларын мемлекеттің халықаралық міндеттемелерімен салыстыру бойынша мақсатты күш-жігер жұмсалынды. Заңгер-практиктердің және ғылыми қоғамдастықтың зерттеулерінің нәтижесінде заңнаманың жекелеген нормаларын жаңғырту бойынша – құқықтық ережелерді нүктелік түзетуден бастап, сот рәсімдерін жетілдіруді және ұлттық алдын алу тетіктері жүйесін дамытуды қоса алғанда, тиісті институттарды құрылымдық қайта өңдеуге дейін ұсынымдар тұжырымдалды;

- ескірген нормалардың азаматтардың құқықтарын қорғауға әсері. Осыны ескере отырып, ескі нормативтік актілер жеке адамның бостандықтарын қалай шектейтінін, азаматтарды құқықтық қорғауда олқылықтар тудыратынын және қазіргі халықаралық стандарттарға тән құқықтық мемлекет қағидаттарын енгізуге кедергі келтіретініне талдау жүргізілді. Осыған байланысты Қазақстанда бірқатар заңдар мен кодекстерге біртіндеп құқықтық тексеру жүргізілді. Нәтижесінде көптеген ескірген ережелер жойылды немесе халықаралық стандарттарға сәйкес келтірілді;

- халықаралық тәжірибенің әсері. Өз заңнамасында халықаралық нормаларды сәтті бейімдеген елдердің тәжірибесіне ерекше назар аударылды. Бұл адам құқықтарын қорғаудың тиімді тетігін құру үшін Қазақстанда қолданылуы мүмкін үздік тәжірибелерді анықтауға мүмкіндік берді. Анықтамалық модельдер ретінде Германия, Франция, Канада сияқты елдер, сондай-ақ өтпелі кезең жағдайында өздерінің құқықтық жүйелерін бейімдеу жолынан өткен Орталық және Шығыс Еуропаның бірқатар мемлекеттері қарастырылды. Аталған елдердің тәжірибесі ұлттық құқықтағы халықаралық шарттардың тікелей қолданылуы, ұлттық соттардың халықаралық органдардың (мысалы, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің) шешімдерін белсенді пайдалануы, сондай-ақ адам құқықтарын мониторингілеу жөніндегі

мамандандырылған институттар (мысалы, ұлттық құқық қорғау институттары, омбудсмендер) құру сияқты құралдардың маңыздылығын көрсетеді. Қазақстан үшін бұл тәжірибелерді талдау, заңнаманы үйлестіру, адам құқықтарын сотта қорғауды нығайту және халықаралық міндеттемелердің сақталуын парламенттік және қоғамдық бақылау тетіктерін дамыту бойынша бірқатар ұсынымдар әзірлеуге мүмкіндік берді (Human Rights Watch Submission to the UN CRPD on Kazakhstan, 2024).

2. Сарапшылармен, құқық қорғау ұйымдарымен және халықаралық институттармен кеңесу

Жаңа бағытты қалыптастыру үшін сараптама тарту қажеттілігі туындады. Халықаралық стандарттарды сәтті енгізу үшін мәселелерді анықтап қана қоймай, оларды шешу жолдарын әзірлеу қажет болды. Сондықтан, осы кезеңде ауқымды кеңестер өткізіліп, оған қатысты:

- ұлттық және халықаралық сарапшылар. Конституциялық және халықаралық құқық саласындағы мамандардың, құқық қорғаушылардың, академиялық қоғамдастық өкілдерінің қатысуы қазіргі заманғы халықаралық нормалардың Қазақстан шындығына қалай бейімделуі мүмкін екендігі туралы объективті түсінік қалыптастыруға мүмкіндік берді;

- азаматтардың құқықтарын қорғау практикасын бағалау, олқылықтарды анықтау және заңнаманы жетілдіруге бағытталған ұсыныстар әзірлеу – құқық қорғау ұйымдарының негізгі рөлдерінің бірі болды. Мемлекеттік құрылымдар мен қоғамдық институттар арасындағы тәжірибе алмасуға және өзара диалог орнатуға бірлескен кездесулер мен семинарлар өз септігін тигізді;

- халықаралық ұйымдар (мысалы, БҰҰ). Халықаралық ұйымдардың, институттардың өкілдері кеңестік қолдау көрсетіп, Пактінің ережелерінің мәні мен маңызын жақсы түсінуге көмектесті. Бұл ынтымақтастық Қазақстанның ішкі қажеттіліктеріне де, халықаралық міндеттемелерге де сәйкес келетін стратегияны әзірлеуге ықпал етті.

3. Реформалардың тұжырымдамалық негіздерін әзірлеу

Халықаралық стандарттарды бейімдеудің стратегиялық жоспарын қалыптастыру. Жүргізілген талдаулар мен алынған ұсынымдар негізінде бірнеше негізгі бағыттарды қамтитын реформалар тұжырымдамасы әзірленді:

- реформалар басымдықтарын айқындау. Бұл кезеңде ең алдымен азаматтардың негізгі құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қамтамасыз ету қажет деген шешім қабылданды. Осыған орай, реформалар тұжырымдамасы Конституцияға өзгерістер мен толықтырулар енгізу, сондай-ақ сөз бостандығын, жиналыстар еркіндігін, жеке өмірге қол сұқпаушылықты және заң алдындағы теңдікті кепілдендіретін жаңа нормативтік актілерді әзірлеу бойынша ұсыныстарды қамтыды (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995);

- стратегиялық жоспарды әзірлеу. Бұл бағыт шеңберінде реформалардың «жол карталары» жасалып, іске асыру кезеңдері мен мерзімдері белгіленді, сондай-ақ жүргізіліп жатқан өзгерістердің тиімділігін бағалау және мониторингтеу тетіктері әзірленді. Мұндай жоспар түрлі мемлекеттік органдардың жұмысын үйлестіріп, халықаралық стандарттарды жүйелі түрде енгізуге мүмкіндік берді («Жол картасы», 2019);

- тұжырымдаманы ұлттық мүдделермен үйлестіру. Бұл ретте қабылданатын шешімдердің Қазақстанның тарихи, мәдени және әлеуметтік-саяси ерекшеліктеріне сай болуын қамтамасыз ету маңызды болды. Бұл тәсіл халықаралық міндеттемелерге сәйкес келетін, сонымен қатар қоғамның нақты қажеттіліктерін ескеретін құқықтық жүйе қалыптастыруға мүмкіндік берді.

Дайындық кезеңінің маңызы неде болды?

Азаматтық және саяси құқықтарды қорғау саласындағы табысты реформалар үшін дайындық кезеңі берік іргетас қызметін атқарды. Оның маңыздылығы мынадай аспектілерде көрініс тапты:

- құқықтық базаны қалыптастыру. Жүргізілген талдау мен кеңестер болашақтағы заңнамалық өзгерістерге негіз болатын құқықтық іргетасты құруға мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде ескірген мемлекеттік жүйеден заманауи құқықтық мемлекет үлгісіне көшуге жағдай жасады;

- халықаралық стандарттарды интеграциялау. Халықаралық тәжірибені мұқият зерделеу және сарапшылармен өзара іс-қимыл нәтижесінде Қазақстан Республикасының ұлттық заңнамасын Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт ережелерімен үйлестірудің негіздері қаланды;

- мемлекет пен қоғам арасындағы диалогты орнату. Құқық қорғау ұйымдары мен халықаралық институттармен жүргізілген кеңестерінің шешімдерін қабылдау мен талқылаудың ашық жүйесін қалыптастыруға ықпал етті. Бұл өз кезе-

гінде азаматтардың жүргізіліп жатқан реформаларға деген сенім деңгейін арттырды.

Осылайша, дайындық пен тұжырымдама қалыптастыру кезеңі тек деректер жинау немесе сарапшылармен кеңесу ғана емес, Қазақстанның құқықтық жүйесінде ауқымды өзгерістер жасауға негіз болған нақты іргетас болды. Дәл осы кезеңнің арқасында кейінгі реформалар терең талдауға, халықаралық тәжірибеге және стратегиялық жоспарлауға сүйене отырып, азаматтық және саяси құқықтарды ұлттық деңгейде тиімді қорғау тетіктерін жасауға мүмкіндік берді.

Пакт қағидаттарының конституциялық тұрғыда бекітілуі Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесін трансформациялаудағы шешуші кезеңі болып – Пакт қағидаттарының Конституцияда бекітілуі болды. 1995 жылы қабылданған жаңа Конституция заманауи мемлекеттің құқықтық негізін қалыптастырумен қатар, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактің ережелерін, сондай-ақ өзге де халықаралық стандарттарды енгізуге маңызды қадам болды.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев «Қазақстан Республикасының адам құқықтары саласындағы одан арғы шаралары туралы» Жарлыққа қол қойды. Мемлекет басшысы бұл құжатта Қазақстандағы саяси жаңғырудың мәні – адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы тиісті шараларды одан әрі жүзеге асыруда екенін орынды атап көрсетті.

1995 жылғы Конституцияның қабылдануы

1995 жылғы Конституция жаңа құқықтық тәртіптің қалыптасуына негіз болды. Кенестік жүйе күйреп, тәуелсіздік алған кезеңде Қазақстанға адам құқықтарын қорғауға бағытталған тәуелсіз мемлекет құру үшін берік құқықтық негіз қажет болды. Осы қажеттілікті ескере отырып қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы – халықаралық нормаларға сай келетін негізгі құқықтар мен бостандықтарға кепілдік беретін алғашқы құжат болды. Конституцияда төмендегі негізгі аспектілер айқындалды:

- негізгі құқықтар мен бостандықтарға кепілдіктер. Конституция азаматтардың өмір сүру құқығы, еркіндік және жеке басына қол сұқпаушылық құқығын бекітті. Бұл – Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактің негізгі ережелеріне сәйкес келеді. Атап айтқанда, Конституцияның II бөлімі – «Адам және азамат құқықтары мен бостандықтары» – пікір білдіру бостандығы, жиналыс еркіндігі, әділ сотқа жүгі-

ну құқығы және басқа да маңызды құқықтық кепілдіктерді егжей-тегжейлі сипаттайды (Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995);

- Қазақстан заңдарын халықаралық стандарттарға бейімдеу. Аталған кепілдіктерді енгізу – ел заңнамасын халықаралық стандарттарға сәйкестендіру жолындағы маңызды қадам болды. Конституция нормалары 1966 жылы қабылданған Пактің негізгі қағидаттарына сәйкес келеді. Бұл – Қазақстан мемлекетінің азаматтық және саяси құқықтарды халықаралық деңгейде танылған стандарттарға сай қорғауға бейілділігін көрсетеді.

Маңызды кезеңдердің бірі – Қазақстанның 2006 жылы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті ратификациялауы және осыдан кейін салалық заңнамаларды – Қылмыстық кодекс, Азаматтық іс жүргізу кодексі, БАҚ туралы заң, жиналыстар бостандығы туралы заңнама және т.б. – қайта қарауы болды. Осы реформалардың нәтижесінде елдің құқықтық жүйесіне тұлғаның құқықтарын тиімді қорғауға және мемлекеттік қызметтің ашықтығын арттыруға бағытталған механизмдер енгізілді.

Соған қарамастан, БҰҰ Адам құқықтары жөніндегі комитетінің есептерінде атап көрсетілгендей, заңнаманы бейімдеу үдерісі әлі де толық аяқталған жоқ. Оны жүзеге асыру барысында құқық қолдану тәжірибесін халықаралық стандарттармен үйлестіру қажеттілігі сияқты бірқатар практикалық қиындықтар орын алуда (Human Rights Watch Submission to the UN CRPD on Kazakhstan, 2024).

Сөз бостандығын, жиналыс және өзге де азаматтық құқықтарды қорғау

Негізгі бостандықтарды нақтылау үдерісі жүріп жатты. Конституцияны әзірлеу барысында басымдық берілген міндеттердің бірі – сөз, жиналыс және бірлестіктер бостандығын жүзеге асыруға кең құқықтық кепілдіктерді қамтамасыз ету болды. Бұл бағыттағы негізгі ережелерге мыналар жатады:

- сөз және ақпарат бостандығы. Конституция пікір білдіру еркіндігін көздейді, бұл демократияның негізі болып табылады және Қазақстан азаматтарына қоғамдық-саяси үдерістерге белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Бұл ережелер Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің сөз бостандығы мен ақпарат алу құқығын қорғауға бағытталған талаптарымен үндеседі;

- жиналыс және бірлестіктер бостандығы. Жиналыс бостандығына берілген кепілдіктер

азаматтардың бейбіт шерулер мен митингілер арқылы өз ұстанымдарын білдіруіне жағдай жасайды. Бұл – азаматтық құқықтарды қорғаудың халықаралық стандарттарына толық сәйкес келетін маңызды құқық.

Конституцияны кейіннен жетілдіру және толықтыру

1995 жылғы Конституция қабылданғаннан кейін заңнамалық реформалар белсенді жүргізіле бастады: Қазақстанның құқықтық жүйесі дами түсті, ал Конституцияның өзі бірқатар өзгерістер мен толықтыруларға ұшырады. Бұл өзгерістер:

Адам құқықтарын институционалдық тұрғыда қорғауды күшейтуге мүмкіндік берді. Конституцияға енгізілген өзгерістер сөз бостандығы, әділ сотқа қол жеткізу және өзге де азаматтық құқықтарға қатысты ережелерді нақтылап, жүйеледі. Мысалы, кейінгі жылдары енгізілген түзетулер азаматтардың құқықтарының сақталуын бақылауды күшейтіп, мемлекеттік органдардың жауапкершілік тетіктерін енгізді;

Қазақстан заңнамасын халықаралық міндеттемелерге бейімдеуді қамтамасыз етті. Бірқатар түзетулер ұлттық заңнаманы халықаралық стандарттармен одан әрі үйлестіруге бағытталды. Бұл Қазақстанға жаһандану жағдайында жаңа сын-қатерлерге жауап беруге және халықаралық қауымдастықтың еліміздің құқықтық жүйесіне деген сенімін нығайтуға мүмкіндік берді. Заңнаманы бейімдеу және нормаларды үйлестіру нәтижесінде азаматтық құқықтарды қорғау саласында халықаралық стандарттарды іс жүзінде іске асыруға мүмкіндік беретін арнайы құқықтық база қалыптасты.

Мамандандырылған заңдарды қабылдау

Қазақстан Республикасы Конституциясында негізгі қағидаттар бекітілгеннен кейін азаматтардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңдарды әзірлеу және қабылдау үдерісі басталды, оның ішінде пікір білдіру және ақпарат алу бостандығына қатысты.

Сөз бостандығын қамтамасыз етудің маңызды қадамы ретінде «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» ҚР заңның қабылдануын атап өтуге болады. Аталған заң бұқаралық ақпарат құралдарының қызметін реттейді және азаматтардың ақпаратқа қол жеткізу мен пікір білдіру бостандығы құқығын қамтамасыз етеді, бұл Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің ережелеріне сәйкес келеді (ҚР «БАҚ туралы» заңы, 2024).

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық және заң алдындағы теңдік құқығын қорғауды қамтамасыз ету. Реформалар шеңберінде азаматтық-құқықтық қатынастарды реттейтін нормативтік-құқықтық актілерге өзгерістер енгізілді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне барлық азаматтардың тең құқығын және олардың жеке өміріне қол сұғылмаушылығын қорғауды қамтамасыз ету мақсатында түзетулер енгізілді (ҚР Азаматтық кодексі, 1994).

Заңнаманы халықаралық стандарттарға сәйкестендіру

Халықаралық міндеттемелерге бейімдеу мақсатында заңнама нормаларының әртүрлі салаларда үйлестірілуі жүргізілді. Бұл ретте негізгі кодекстерге бірқатар өзгерістер енгізілді.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексіне тұлғаның құқықтарын қорғау шараларын күшейтуге және қылмыстық сот төрелігін ізгілендіруге бағытталған түзетулер енгізілді. Бұл өзгерістер азаптаулар мен қатыгез қарым-қатынастың жол берілмеуі тұрғысындағы халықаралық талаптарға сәйкестікті көздеді (ҚР Қылмыстық кодексі, 2014).

Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексіне енгізілген түзетулер мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың заңсыз әрекеттерінен азаматтарды қорғау тетіктерін жетілдіруге мүмкіндік берді (ҚР ӘҚБтК, 2014).

Аталған өзгерістер халықаралық стандарттарды формалды мойындау ғана емес, сонымен қатар азаматтардың құқықтарын күнделікті өмірде нақты қорғауға жағдай жасауға мүмкіндік берді.

Құқық қолдану жөніндегі нормативтік актілерді әзірлеу

Мемлекеттік органдардың қызметін реттеуге ерекше көңіл бөлінді. Негізгі заңдарда бекітілген нормаларды тиімді қолдану үшін бақылау және мониторинг тетіктері арқылы адам құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік институттардың қызметін реттейтін нормативтік актілер әзірленді. Адам құқықтары мен бостандықтарының сақталуын бақылауды жүзеге асыратын құқық қорғау органдарының, омбудсменнің және басқа институттардың жұмысы үшін ережелер мен рәсімдер жасалды. Бұл бұзушылықтарға жедел әрекет етуге мүмкіндік берді және жауапкершілікке тарту тетігін қамтамасыз етті. Кодекстерден басқа, мемлекеттік қызметкерлер

мен мамандандырылған ведомстволарға арналған нұсқаулықтарды әзірлеу азаматтардың құқықтарын қорғау тәсілдерін біріздендіруге ықпал етті, бұл тиімді құқық қолдану тізбегіндегі маңызды буын болды.

Бақылау және орындау тетіктерін құру халықаралық пактіні имплементациялаудың соңғы, бірақ өте маңызды кезеңін білдіреді, өйткені тіпті ең озық заңдар оларды іске асырудың тиімді құралдары болған кезде ғана тиімділікке ие болады.

Бұл бағытта тәуелсіз сот органдарын құруды түсіну керек. Сот билігінің Тәуелсіздігінің кепілдігі қажет. Сот жүйесінің тәуелсіздігі әділеттілікті қамтамасыз етудің және азаматтардың құқықтарын қорғаудың негізгі шарты болып табылады. Бұл ереже Қазақстан Республикасының Конституциясында (1995 жылы) бекітілген, онда тиісті баптарда (мысалы, 20 және 109-баптарда) судьялар мен сот органдарының тәуелсіздігі қағидаты жарияланады. Бұдан басқа, сот жүйесін нормативтік реттеу арнайы заңнамалық актіде – «Қазақстан Республикасы сот жүйесі және судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында нақтыланады.

Қазақстанда сот билігінің тәуелсіздігін нығайту үшін судьяларды тағайындау және жұмыстан шығару тәртібін жетілдіруді, олардың ауыспайтындығы мен қол сұғылмайтындығын қамтамасыз етуді, сондай-ақ сот процесінің ашықтығын арттыруды қоса алғанда, сот жүйесін реформалау жөнінде шаралар қабылдануда. Бұл бағыттағы маңызды қадам судьялардың тәуелсіздігі мен оларға қол сұғылмаушылық кепілдіктерінің сақталуын қамтамасыз ететін Қазақстан Республикасы Жоғары Сот Кеңесінің қызметі болып табылады (Независимость судебной системы в Казахстане: замечания Комитета ООН по права человека и пути их имплементации, 2014).

Адам құқықтарын қорғаудың маңызды құралы Қазақстанда омбудсмен институтын және құқық қорғау комиссияларын құру болып табылады. Омбудсмен институты азаматтардың құқықтарын қорғаудың маңызды тетігіне айналды. Адам құқықтарының сақталуын бақылаудың маңызды құралдарының бірі адам құқықтары жөніндегі уәкіл (омбудсмен) институтын құру болды. Бұл институт құқықтар бұзылған жағдайларға жедел ден қоюды қамтамасыз етеді және азаматтарға олардың заңды мүдделерін сот процесінен тыс қорғауға мүмкіндік береді. Омбудсмен өз қызметін тәуелсіздік, бейтарап-

тық, ашықтық және объективтілік қағидаттары негізінде жүзеге асырады. Ол мемлекеттік органдарға бағынбайды және есеп бермейді және атқарушы вертикаль шеңберінен тыс әрекет етеді. Ақпаратқа кедергісіз қол жеткізу бойынша мандаттың, қамауда ұстау орындарына мониторинг жүргізу, сондай-ақ азаматтардан да, азаматтардан да өтініштерді қарау мүмкіндігінің арқасында омбудсмен институты халықаралық стандарттарды ұлттық практикаға неғұрлым толық имплементациялауға ықпал ететін Қазақстанның құқық қорғау жүйесінің тиімді қосымша тетігі ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар, Омбудсмен мандатын одан әрі нығайту, оның өкілеттіктерін кеңейту, институционалдық және қаржылық тәуелсіздігін арттыру Қазақстан Республикасының халықаралық міндеттемелеріне сәйкес адам құқықтарын қорғаудың тиімділігін арттыру үшін қажетті жағдайлар болып қала береді (ҚР Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы ҚР Конституциялық заңы, 2022).

Имплементациялау ісінде ішкі және сыртқы мониторинг тетіктерін әзірлеу маңызды болып табылады. Қабылданған заңдар тек ресми құжаттар болып қалмас үшін олардың ішкі бақылаудың орындалуын бақылау жүйесін құру қажет болды. Республиканың мемлекеттік органдары ведомстволар ішінде азаматтардың құқықтарының сақталуын бақылауға жауапты арнайы бөлімшелерді әзірледі және енгізді. Мұндай тетіктер анықталған бұзушылықтарға жедел ден қоюды қамтамасыз ете отырып, органдардың жұмысын жүйелі түрде тексеруді және талдауды көздейді. Мұндай мониторингтің тиімділігі тек институционалдық мүмкіндіктерге ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік құрылымдар мен азаматтық қоғам арасындағы өзара іс-қимыл дәрежесіне де байланысты. Тәуелсіз құқық қорғау ұйымдары мен қоғамдық институттар құқық қолдану практикасына тәуелсіз мониторинг жүргізуге мүмкіндік алды. Ол үшін мемлекеттік құрылымдардың азаматтық қоғаммен өзара іс-қимыл тәртібін, сондай-ақ адам құқықтарын бұзғаны үшін жауаптылыққа тарту тетігін белгілейтін нормативтік актілер әзірленді (Құқықтық мониторинг жүргізу қағидаларын бекіту туралы ҚР Әділет министрінің бұйрығы, 2023).

Сыртқы мониторинг негізінен БҰҰ-ның халықаралық бақылау органдарымен, бірінші кезекте адам құқықтары жөніндегі Комитетпен өзара іс-қимыл арқылы, сондай-ақ Қазақстанның Пактіні іске асыру туралы Ұлттық баяндамаларды кезең-кезеңімен дайындау арқылы іске асырылады (Concluding observations of the human

rights committee on Kazakhstan, 2022). Бұдан басқа, Қазақстанның БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі кеңесіне әмбебап мерзімді шолу рәсімдеріне қатысуы маңызды рөл атқарады, бұл прогресті халықаралық бағалауды қамтамасыз етуге және жүйелі проблемаларды анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша, пәрменді ішкі мониторингтің халықаралық бақылау тетіктерімен үйлесуі ғана ұлттық құқықтық жүйеде Пактінің ережелерін іске асыру дәрежесін жан-жақты және объективті талдауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Бұл ретте мониторинг әдістемелерін жетілдіру, құқық қолдану практикасының ашықтығын арттыру және азаматтық қоғам институттарының қатысуын кеңейту бойынша тұрақты жұмыс керек.

Бақылау және құқық қолдану тетіктерін құру Қазақстанда халықаралық стандарттарды имплементациялаудың соңғы, бірақ аса маңызды кезеңі болды. Тәуелсіз сот органдары, омбудсмен институтын құру және мониторингтің кешенді тетіктерін әзірлеу бірге азаматтардың өз құқықтарын қорғаудың нақты құралдарын, ал мемлекет – халықаралық міндеттемелердің сақталуын жедел бақылау мүмкіндігін алған жүйені қалыптастырды.

Қорытынды

1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің нормаларын Қазақстан Республикасының заңнамасына имплементациялау бірнеше кезеңнен өтті – тұжырымдаманы қалыптастырудан бастап, негізгі қағидаттарды Конституцияға енгізу және толыққанды құқық қолдану жүйесін құруға дейін. Сонымен қатар, бекітілген құқықтардың тиімді жүзеге асырылуына байланысты бірқатар мәселелер әлі де сақталуда. Атап айтқанда: процессуалдық нормаларды одан әрі үйлестіру қажеттілігі, адам құқықтарын сот арқылы қорғауды күшейту, құқық қолданушы органдардың тәуелсіздігі мен ашықтығын қамтамасыз ету. Алдағы кезеңде Қазақстанға формалды түрде бекітілген құқықтар мен олардың нақты жүзеге асуы арасындағы алшақтықты жою, сондай-ақ Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің сақталуын бақылау үдерісіне азаматтық қоғамның кеңінен қатысуын қамтамасыз ету бойынша жұмыстарды жалғастыру қажеттігі туындауда.

Мемлекет халықаралық құқықтық қауымдастық аясында алған міндеттемелерін толыққанды орындауы тек шынайы құқық үстемдігі

жағдайында мүмкін болады. Қол жеткізілген табыстарға қарамастан, реформалар үдерісі әлі де динамикалық сипатқа ие және, әсіресе, өзгеріп отырған әлеуметтік-саяси жағдайларда нормаларды практикада қолдану тұрғысынан әрі

қарай жетілдіруді талап етеді. Мұндай көзқарас Қазақстанға халықаралық стандарттарға сәйкес келіп қана қоймай, сонымен қатар азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын тұрақты түрде қорғауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

- Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті, 1966. https://prg-online-web.prgapp.kz/lawyer/document/?doc_id=30015135&pos=0
- Қазақстан Республикасының Конституциясы, 1995. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029
- Human Rights Watch Submission to the UN CRPD on Kazakhstan, 2024. https://www.hrw.org/news/2024/06/10/human-rights-watch-submission-un-crpd-kazakhstan?utm_source=chatgpt.com
- «Дорожная карта» по имплементации Сообщений Комитета по правам человека, в соответствии с пунктом 4 статьи 5 Факультативного протокола к Международному пакту о гражданских и политических правах. <https://kkassiyet.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/rm-jovtise-valetov01.11.2019.pdf>
- Бұқаралық ақпарат құралдары туралы Қазақстан Республикасының 1999 ж. 23 шілдедегі № 451-І Заңы https://continent-online.com/Document/?doc_id=51013966&mode=p&page=3
- Қазақстан Республикасының азаматтық кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-ХІІІ. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
- Қазақстан Республикасының Қылмыстық Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
- Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы № 132 Конституциялық заңы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132>
- Независимость судебной системы в Казахстане: замечания Комитета ООН по права человека и пути их имплементации, 2014. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31519788
- Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл туралы Қазақстан Республикасының Конституциялық заңы 2022 жылғы 5 қарашадағы № 154-VІІ ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000154>
- Құқықтық мониторинг жүргізу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Әділет министрінің 2023 жылғы 11 шілдедегі № 471 бұйрығы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033069>
- Concluding Observations of the Human Rights Committee on Kazakhstan, UN Doc. CCPR/C/KAZ/CO/2, 2022. <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ccprkazco2-concluding-observations-second-periodic-report>

References

- Azamattik zhane sayasi kukiqtar turaly khalyqaralyq pakt, 1966. https://prg-online-web.prgapp.kz/lawyer/document/?doc_id=30015135&pos=0
- Qazaqstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy, 1995. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=51005029
- Human Rights Watch Submission to the UN CRPD on Kazakhstan, 2024. https://www.hrw.org/news/2024/06/10/human-rights-watch-submission-un-crpd-kazakhstan?utm_source=chatgpt.com
- «Dorozhnaja karta» po implementacii Soobrazhenij Komiteta po pravam cheloveka, v sootvetstvii s punktom 4 stat'yi 5 Fakultativnogo protokola k Mezhdunarodnomu paktu o grazhdanskix i politicheskix pravah, 2019. <https://kkassiyet.wordpress.com/wp-content/uploads/2020/04/rm-jovtise-valetov01.11.2019.pdf>
- Buqaralyq aqparat quraldary turaly Qazaqstan Respublikasynyn 1999 jylǵy 23 shildedegi № 451-I Zańy https://continent-online.com/Document/?doc_id=51013966&mode=p&page=3
- Qazaqstan Respu'blikasynyn Azamattiq kodeksi 1994 jylǵy 27 jeltoqsandaǵy № 268-XIII https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000_
- Qazaqstan Respu'blikasynyn Qylmystyq Kodeksi 2014 jylǵy 3 shildedegi № 226-V QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226>
- Ákimshilik qūyq buzshylyq turaly Qazaqstan Respu'blikasynyn Kodeksi 2014 jylǵy 5 shildedegi № 235-V QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235>
- Qazaqstan Respu'blikasynyn sot ju'iesi men sudyalarynyń mártebesі turaly Qazaqstan Respu'blikasynyn 2000 jylǵy 25 jeltoqsandaǵy № 132 Konstitıciyalıq zańy. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z000000132>
- Nezavisimost' sudebnoj sistemy v Kazahstane: zamechanija Komiteta OON po prava cheloveka i puti ih implementacii, 2014. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31519788
- Qazaqstan Respublikasyndaǵy Adam qūyqtary jónindegi úákil turaly Qazaqstan Respublikasynyn Konstitıciyalıq zańy 2022 jylы 5 qarashadaǵy № 154-VІІ QRZ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2200000154>

Qūqyqtyq monitoring júrgizu qaǵıdalaryn bekítý turaly Qazaqstan Respýblikasynyń Ádilet ministriniń 2023 jyly 11 shildedegi № 471 búıyryǵy. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300033069>

Concluding Observations of the Human Rights Committee on Kazakhstan, UN Doc. CCPR/C/KAZ/CO/2, 2022. <https://www.ohchr.org/en/documents/concluding-observations/ccprkazco2-concluding-observations-second-periodic-report>

Авторлар туралы мәлімет:

Сайрамбаева Жұлдыз Талгатовна – з.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Халықаралық құқық кафедрасының доценті (Алматы, Қазақстан, e-mail: zhuldyz.sairam@gmail.com).

Нуртай Мадина Нуртаевна (корреспондент-автор) – М.Х. Дулати атындағы Тараз университетінің Мемлекеттік және әкімшілік құқық кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі (Тараз, Қазақстан, e-mail: madinur@mail.ru).

Information about the authors:

Sairambaeva Zhuldyz Talgatovna – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor of the Department of International Law of Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan, e-mail: zhuldyz.sairam@gmail.com).

Nurtay Madina Nurtaevna – senior lecturer at the Department of State and Administrative Law of the M.Kh. Dulaty Taraz University, Master of Law (Taraz, Kazakhstan, e-mail: madinur@mail.ru).

Информация об авторах:

Сайрамбаева Жұлдыз Талгатовна – к. ю. н., доцент кафедры международного права Казахского национального университета имени аль-Фараби (Алматы, Казахстан, e-mail: zhuldyz.sairam@gmail.com).

Нуртай Мадина Нуртаевна (автор-корреспондент) – старший преподаватель кафедры государственного и административного права Таразского университета имени М.Х. Дулати, магистр юридических наук (Тараз, Казахстан, e-mail: madinur@mail.ru).

Жіберілді: 25 ақпан 2025 жыл
Қабылданды: 28 мамыр 2025 жыл